

اشاره:

حکومت جهانی مهدوی و فرجام‌شناسی، از جمله مسائلی مهمی است که همواره مورد مذاکره ادیان مختلف - و البته با رویکردها و تفاسیر مختص به خود - قرار گرفته است. در این مقاله سعی خواهیم کرد تا با نگاهی به متون مقدس از قبیل قرآن و روایات اسلامی این مسئله را مورد بررسی اجمالی قرار دهیم.

فرجام‌نیکوی زمانه

علی‌اکبر مومنیان

الف - آیات قرآنی:

در مورد حکومت جهانی مهدوی و چگونگی تشکیل آن، آیات قرآنی زیادی آمده است که طبق تفسیر مفسرین صاحب نام اسلامی، به این امر مهم اشاره دارند. ذکر برخی از این آیات بیانگر مشروعیت حکومت جهانی امام زمان (عج) است:

۱. سوره قصص، آیه ۵: «و نُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ»؛ و ما اراده کرده‌ایم بر آنان که در روی زمین به ضعف کشیده شده‌اند، منت نهاد، آنان را پیشوایان و وارثان زمین قرار دهیم.

این آیه، معروف‌ترین آیه درباره وجود حکومت مهدوی توسط حضرت حجت (عج) است. در ذیل تفسیر این آیه در کتاب تفسیر برهان به نقل از حضرت امام محمد باقر و امام جعفر صادق - علیهما السلام - آمده است که آن دو بزرگوار پیرامون این آیه فرموده‌اند: «این آیه مبارکه مخصوص به صاحب‌الامری است که در

آخرالزمان ظاهر می‌شود و فرعونیان و جباران را نابود می‌سازد و شرق و غرب جهان را به تصرف خود درمی‌آورد و آن را چنان که پر از ظلم و ستم شده است. مالا مال از عدل می‌سازد».

۲. سوره نور، آیه ۵۵: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ...»؛ خداوند به کسانی که ایمان آورده و عمل شایسته انجام دادند، وعده داده است که آنها را در روی زمین جانشین قرار دهد؛ چنانچه کسانی را که قبل از ایشان بودند، جانشین ساخته بود و دینی را که برای ایشان پسندیده - در جهان - استقرار خواهد بخشید.

این آیه شریفه نیز بیانگر خلافت جهانی امام مهدی (عج) است و طبق تفسیر بسیاری از مفسرین از جمله علامه طباطبایی (ره) در تفسیر المیزان و ... بر اصل حکومت مهدوی صحه می‌گذارد. جانشینی خدا بر

روی کره زمین، مبین این مدعاست.

۳. سوره اسراء، آیه ۳۳: «وَمَنْ قَتَلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا»؛ و آن کس که مظلوم کشته شده، ما به ولی او حق حکومت [و حق قصاص] دادیم پس در کشتن اسراف و زیاده‌روی نکند که او از جانب ما «منصور» و مورد حمایت است. حضرت امام محمد باقر (ع) در تفسیر این آیه می‌فرمایند: «منظور از این جمله «و مَنْ قَتَلَ مَظْلُومًا» حسین بن علی (ع) است ... و مقصود از این جمله «إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا» این است که، حضرت قائم (عج) که ولی حقیقی حسین و مردی از دودمان رسول خدا (ص) است، از دنیا نمی‌رود تا این که به پیروزی کامل برسد و بر همه دنیا تسلط یابد و سراسر زمین را پر از عدل و داد کند، همانگونه که پر از ظلم و جور شده باشد».

۴. سوره توبه، آیه ۳۳: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى

الدِّينَ كُلَّهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ»؛ او خداوندی است که پیامبرش را با هدایت و دینی حق فرستاد تا آن را بر تمام ادیان پیروز گرداند، اگر چه مشرکان ناخشنود باشند.

از مجموع روایات متواتر اسلامی برمی آید که این آیه مبارکه، مربوط به زمان ظهور امام عصر (عج) است؛ زیرا در زمان حکومت جهانی آن حضرت است که دین مقدس اسلام در سراسر زمین حاکم می شود. به عنوان مثال؛ باید به حدیثی از

حکومت جهانی امام مهدی (عج)، نه تنها مورد تأکید و تأیید اهل بیت (ع) بوده است، بلکه به عنوان امید و آرمان عالی آن بزرگواران در جهت احیای شریعت محمدی (ص) و آموزه های قرآنی محسوب شده است.

حضرت امام محمد باقر (ع) اشاره کرد که حضرت در تفسیر این آیه، اشاره می کند که: «این آیه مبارکه به هنگام خروج مهدی آل محمد - صلوات الله علیهم - تحقق می یابد. دیگر احدی در روی زمین باقی نمی ماند، جز این که به رسالت محمد (ص) اعتراف می کند».^۳

۵. سوره سجده، آیه ۲۹: «قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا اِيْمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ»؛ بگو (ای پیامبر!) روز پیروزی، دیگر ایمان آوردن برای کافران سودی ندارد و به آنها هیچ مهلت داده نمی شود.

حضرت امام صادق (ع) در تفسیر این آیه می فرماید: «روز پیروزی، روزی است که دنیا به دست قائم (عج) فتح می شود...».^۴

۶. سوره آل عمران، آیه ۳۹: «اَفَغَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَ لَهُ اسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ»؛ آیا جز دین خدا را می جویند؟ با آن که آن چه در آسمانها و زمین است خواه و ناخواه تسلیم او هستند و به سوی او باز گردانیده می شوند.

این آیه شریفه، بر جهانی شدن آیین توحید و حاکمیت آخرین دین بر سرتاسر جهان

حکایت دارد و طبق تفاسیر متعدّد و معتبر، بر حکومت مهدوی (عج) صحّه می گذارد، چنانکه حضرت امام موسی کاظم (ع) در تفسیر این آیه تأکید می کنند که: «این آیه، درباره حضرت قائم (عج) نازل شده است. هنگامی که ظاهر شود، آیین مقدس اسلام را در شرق و غرب جهان، به یهود و نصاری و صابان و ملحدان و مرتدان و کافران عرضه می دارد...»^۵ البته غیر از این آیات، موارد دیگری نیز در قرآن وجود دارد که به اصل حکومت مهدوی اشاره دارد که به منظور رعایت اختصار، از ذکر سایر آیات خودداری می کنیم.

ب - روایات:

غیر از آیاتی که ذکر شد، روایات زیادی نیز در مورد بحث مذکور نقل شده است. از همه این روایات می توان نتیجه گرفت که اهل بیت (ع)، حکومت مهدوی را پیش بینی کرده بودند و آن را ادامه حکومت راستین انبیاء و ائمه طاهرین (ع) می دانستند:

۱. حضرت رسول اکرم (ص) می فرماید: «خلفا و اوصیای من که حجت های پروردگار بر مردمانند، دوازده تن می باشند، اول آنها علی (ع) و آخر آنها پسر مهدی (عج) است... در زمان او زمین با نور پروردگارش روشن می شود و سلطنت او شرق و غرب جهان را فرا می گیرد».^۶

۲. حضرت امام صادق (ع) می فرماید: «زمانی که حضرت قائم (عج) قیام کند، به عدالت حکومت می کند و در دوران حکومت او، در روی کره زمین از ظلم و جور اثری یافت نمی شود... حضرت قائم (عج) در میان مردم به حکم حضرت داوود (ع) و حکم حضرت محمد (ص) حکومت می کند...».^۷

۳. حضرت علی (ع) می فرماید: «صاحب پرچم محمدی (ص) و بنیانگذار دولت احمدی ظهور می کند در حالی که شمشیر در دست دارد و جز راستی بر زبان نیاورد...».^۸

۴. امیرالمؤمنین (ع) در جای دیگری تأکید می کند: «خداوند به زودی - در آینده - گروهی را می آورد که آنان را دوست می دارد و آنها نیز خدا را دوست می دارند، کسی در بین آنان مالک جهان می شود که

در بین آنان غریب است و او مهدی (عج) است که .... زمین را بدون سختی از عدل و داد پر خواهد کرد، ... و با امنیت مالک شهرهای مسلمین می شود، زمان مطیع و فرمانبردار او می گردد و سخن او را می شنود، پیران و جوانان از او فرمانبرداری خواهند نمود، زمین را از عدل و داد پر می کند، آن گونه که از ظلم و جور پر شده باشد. آن گاه امامت او کامل و خلافتش ثابت و پا بر جا می گردد...».^۹

۵. حضرت امام محمد باقر (ع) می فرماید: «قائم ما به وسیله رعب (در دل دشمنان) یاری می شود و با نصرت الهی تأیید می گردد، زمین زیر پایش پیچیده می شود و گنج های زمین برای او ظاهر می شود و دولت او به شرق و غرب عالم می رسد».^{۱۰}

۶. نبی مکرم اسلام می فرماید: «هنگامی که مهدی (عج) خروج کند، یک قطعه ابر بر او سایه می اندازد و بالای سرش حرکت می کند و فرشته ای در میان آن قرار می گیرد و بانگ برمی آورد: این خلیفه خدا مهدی است از او پیروی کنید».^{۱۱}

۷. حضرت امام صادق (ع) تأکید می کند: « برای هر قومی دولتی هست که فرار رسیدن آن را انتظار می کشند، ولی دولت ما در آخر الزمان ظاهر می شود».^{۱۲}

۸. حضرت ابا عبد الله الحسین (ع) می فرماید: «اگر جز یک روز از عمر دنیا نمانده باشد، خداوند آن روز را چندان دراز گرداند، تا مردی از اولاد من قیام کند و زمین را پر از عدل و داد نماید، چنان که پر از ظلم و ستم شده باشد».^{۱۳}

هم چنان که ذکر شد، روایات زیادی در مورد حکومت مهدی (عج) نقل شده است که البته به چند نمونه آن اشاره شد. از این روایات می توان دریافت که حکومت جهانی امام مهدی (عج)، نه تنها مورد تأکید و تأیید اهل بیت (ع) بوده است، بلکه به عنوان امید و آرمان عالی آن بزرگواران در جهت احیای شریعت محمدی (ص) و آموزه های قرآنی محسوب شده است.

حکومت مهدوی و ویژگی های آن:

لزوم وجود یک حکومت جهانی با توجه به ناهنجاری ها و چالش های موجود دنیا،

امری غیر قابل انکار است. هر چند امروزه داعیه حکومت و رهبری جهانی استکبار به سردمداری امریکا نویدی دروغین بر وجود امنیت و عدالت کامل در جهان می‌باشد، اما کیست که نداند آن حکومت جهانی مورد قبول عقل، شرع و عرف است که مؤلفه‌های مهمی مانند عدالت، آزادی، تقوا و ... را به عنوان راهبردهای بنیادین و اساسی خود به همراه داشته باشد. این مؤلفه‌ها نه تنها در دستگاه حاکمه ایالات متحده و قدرت‌های شرق و غرب دنیا وجود ندارد، بلکه زادگاه بزرگ «تاریخ» شهادت می‌دهد که جنایت‌های بزرگ بشری؛ از ایجاد جنگ‌های جهانی اول و دوم گرفته تا فاجعه بمب اتمی در هیروشیما و ناکازاکی و همین‌طور کشتار مردم بی‌دفاع کشورهای اسلامی و آفریقایی توسط همین داعیه‌داران دروغین حکومت جهانی صورت پذیرفته است. در هر حال علی‌رغم نفی ادعای سردمداران نفاق و جنایت مبنی بر رهبریت و هدایت جامعه جهانی، نمی‌توان اصل وجود یک حکومت جهانی را انکار کرد. این مسئله مورد تأکید قرآن و روایات می‌باشد و از آن گذشته؛ بسیاری از اندیشه‌وران و صاحب‌نظران غربی و شرقی نیز بر این اصل تأکید نظر دارند. «برتراند راسل» فیلسوف شهیر انگلیسی معتقد است: «اکنون از لحاظ فنی مشکل بزرگی در راه یک امپراتوری وسیع جهانی وجود ندارد و چون هم اکنون خرابی جنگ بیش از قرون گذشته است، یا باید حکومت واجد جهانی را بپذیریم و یا این که به عهد بربریت برگردیم و به نابودی نژاد انسانی راضی شویم».^{۱۴}

«امانوئل کانت» فیلسوف نامدار آلمانی نیز می‌گوید: «ایجاد نظم جهانی، منوط به وضع یک قانون جهانی است. این همان است که مذاهب آن را خواسته‌اند و این همان است که پیامبران از دورانی بس کهن، برای تحقق بخشیدن به آن بپا خاستند و خروش‌ها برآوردند و بدین گونه خواستند روشن‌گر تاریکی‌ها باشند».^{۱۵}

«دانت» ادیب و نویسنده پر آوازه ایتالیایی نیز بر لزوم وجود حکومت واحد جهانی تأکید نموده و می‌نویسد: «واجب است که تمام زمین و جماعتی که در آن زیست

دارند به فرمان یک امیر باشند، که آن‌چه را مورد حاجت است مالک باشد تا جنگ واقع نشود و صلح و آشتی برقرار شود».^{۱۶}

نقطه اشتراک نظر این اندیشمندان، حول یک محور قرار دارد و آن این که برای نظم‌بخشی به امور دنیا و ایجاد صلح، آشتی، عدالت و پرهیزکاری در این جهان، به وجود یک حاکم و حکومت جهانی، احساس نیاز می‌شود. این حکومت جهانی نه از عهده آمریکا و جهان غرب برمی‌آید و نه آن که کشورهای شرق و صنعتی شایستگی این امر را دارند. این مهم مختص به حاکمی است که علاوه بر پشتوانه و محبوبیت مردمی، از حمایت بی‌دریغ الهی نیز برخوردار باشد و از این گذشته دارای ملکه عصمت، تقوی، عدالت، حریت و مدیریت باشد و این حاکم کسی نیست جز امام مهدی (عج) و حکومتی نیست جز حکومت صالحه مهدوی. از این رو باید اولین شاخصه حکومت مهدوی را در «جهانی بودن» آن دانست. حکومت جهانی حکومتی نیست که در گوشه‌ای از زمین برقرار شود، همان گونه که خداوند در آیه ۱۰۵ سوره مبارکه انبیاء می‌فرماید: «... بسندگان شایسته‌ام وارث (حکومت) زمین خواهند شد».

ویژگی اول حکومت مهدوی، گسترش

«برتراند راسل» فیلسوف شهیر انگلیسی معتقد است: باید حکومت واجد جهانی را بپذیریم و یا این که به عهد بربریت برگردیم و به نابودی نژاد انسانی راضی شویم».

اسلام در همه جهان است به گونه‌ای که در دوران حکومت امام عصر (عج) هیچ ده، قریه یا جایی نیست مگر صدای اذان در آن جا به گوش می‌رسد.

ویژگی دوم از برنامه‌های حکومت حضرت مهدی (عج) و مهم‌ترین برنامه‌اش، مبارزه جدی با ستم و ریشه‌کن کردن آن است. از روایات اسلامی استفاده می‌شود که حضرت ستم را برطرف می‌کند. نه افراد

نسبت به هم ظلم می‌کنند، نه حکومت‌ها نسبت به رعیت‌های خود و نه حکومتی نسبت به حکومت دیگر.

ویژگی سوم، گسترش و اجرای عدالت در سرتاسر جهان است. در اکثر روایاتی که درباره حضرت حجت (عج) است، این جمله بیشتر به چشم می‌خورد: «يَمْلَأُهَا قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ ظُلْمًا وَجُورًا»

ویژگی چهارم حکومت امام عصر (عج) این است که اسلام را در ابعاد مختلف زندگی مردم وارد می‌کند؛ در یک کلام باید گفت که حضرت جهان را به وسیله احکام اسلامی اداره می‌کند.

شاکله حکومت مهدوی

در مورد شکل و کیفیت اجزاء دولت مهدوی، می‌توان سه مورد را اجمالاً ارزیابی نمود:

کارگزاران: در مورد کیفیت و کمیت کارگزاران و همراهان حکومت عدل امام زمان (عج)، می‌توان به برخی اخبار و روایات مراجعه کرد. قدر متقن آن است که دولتمردان حکومت مهدوی از شایستگان و نخبگان جامعه می‌باشند. به همین علت در بسیاری از روایات، دولت امام زمان ترکیبی از پیامبران، جانشینان آنان، صالحان روزگار و امت‌های پیشین ذکر شده است. در رأس وزیران؛ یکی از پیامبران بزرگ الهی یعنی حضرت عیسی بن مریم (ع) قرار دارد. حضرت مسیح به عنوان جانشین و فرمانده و مسئول در حکومت مهدوی معرفی شده است و وزراء و سایر کارگزاران این حکومت عبارتند از: سلمان فارسی، مالک اشتر، اصحاب کعبه، مقداد، ابادجانه انصاری، یوشع وصی موسی (ع) و چند نفر از قوم موسی و ...^{۱۷}

مقر حکومت: در مورد پایتخت حکومت مهدوی اقوال و احتمالات گوناگونی ارائه شده است، اما با توجه به روایات متعدد و معتبر، می‌توان دریافت که مقر حکومت مهدوی شهر «کوفه» است. حضرت امام جعفر صادق (ع) از مسجد سهله - واقع در شهر کوفه - به عنوان خانه و مسکن حضرت مهدی (عج) یاد می‌کند^{۱۸} و امام باقر (ع) نیز تأکید می‌کند که حضرت مهدی پس از قیام به سوی کوفه می‌رود

و منزلش را آن جا قرار می‌دهد.^{۱۹} ابوبکر حضرمی نیز وقتی از امام صادق (ع) می‌پرسد: کدام سرزمین پس از حرم خدا و حرم پیامبرش بافضیلت‌تر است؟ پاسخ می‌شود: «سرزمین کوفه؛ که جایگاه پاکی است و در آن مسجد سهله قرار دارد و مسجدی که همه پیامبران در آن نماز خوانده‌اند و از آن جا عدالت الهی پدیدار می‌گردد و قائم خداوند و قیام‌کنندگان پس از او از همان جا خواهند بود. آن

حکومت جهانی نه از عهده آمریکا و جهان غرب برمی‌آید و نه آن که کشورهای شرق و صنعتی شایستگی این امر را دارند. این مهم مختص به حاکمی است که علاوه بر پشتوانه و محبوبیت مردمی، از حمایت بی‌دریغ الهی نیز برخوردار باشد و از این گذشته دارای ملکه عصمت، تقوی، عدالت، حریت و مدیریت باشد

جا جایگاه پیامبران و جانشینان صالح آنان است.^{۲۰} نبی مکرم اسلام نیز تأکید می‌کنند: «حضرت مهدی (عج) نه یا ده سال حکومت می‌کند و خوشبخت‌ترین مردم نسبت به او، مردم کوفه هستند.»^{۲۱} از این روایات می‌توان دریافت که شهر کوفه مقرر فرمانروایی و پایتخت دولت عدل مهدوی خواهد بود.

مدت حکومت: مدت حکومت امام زمان نیز به طور دقیق مشخص نشده است. در روایتی که از حضرت رسول ذکر شده، مدت آن ۹ یا ۱۰ سال است. برخی از احادیث عمر حکومت حضرت را هفت سال و برخی دیگر، هشت، ده، نوزده، بیست و حتی تا هزار سال ذکر می‌کنند. مرحوم مجلسی صاحب کتاب ارزشمند «بحار الانوار» در تفسیر و تحلیل این روایات می‌گوید: «روایاتی را که درباره مدت حکومت امام آمده است، باید به احتمالات زیر توجه کرد: برخی روایات بر تمام مدت حکومت دلالت دارد و برخی بر مدت ثبات و استقرار حکومت.

بعضی بر طبق سال‌ها و روزهایی است که ما با آن آشناییم و بعضی احادیث دیگر بر طبق سال‌ها و ماه‌های روزگار حضرت است که طولانی می‌باشد و خداوند به حقیقت مطلب آگاه است».^{۲۲}

حقوق مخالفان در حکومت مهدوی

به طور کلی می‌توان مخالفان حضرت مهدی در حکومت مهدوی را به سه دسته تقسیم کرد؛^{۲۳} دسته اول: مخالفان سیاسی و مذهبی مسلمانان دسته دوم: اهل کتاب و دسته سوم: مستکبران. سؤالی که پیش می‌آید این است که روش برخورد حاکمان دولت مهدوی و در رأس آنان، حضرت حجت (عج) با مخالفان به چه صورت است؟ مروری بر روایات، نشان می‌دهد که در نظام آن حضرت، آزادی مذهب وجود دارد و مسلمانی به جرم داشتن عقیده مخالف، مجازات نمی‌شود و مخالفان مذهبی، حق اظهار عقیده دارند، به چند دلیل:

۱. در هیچ دولتی از منابع شیعی چنین مطلبی نقل نشده است که حضرت مهدی (عج) مخالفان را به ترک مذهب و پذیرش ولایت علی (ع) وا می‌دارد. تنها در مواردی که از شدت عمل سخن به میان آمده، برخورد با ناصبی‌ها و معاندان اهل بیت است^{۲۴} و بس و ناصب - نه هر مخالف و غیر موافق عقیده و مسلک اهل بیت - کسی است که دشمنی با علی (ع) و دیگر امامان را در سینه پروراند و از اظهار سب و دشمنی ابایی ندارد و در فقه شیعه، سب علی و ائمه (ع)، حکم سب پیامبر را دارد.

۲. امام در همه مراحل دعوت و فعالیت، به تبیین اهداف و علل اقدامات خود می‌پردازد و نقطه ابهامی را برای مردم باقی نمی‌گذارد. مخالفان سیاسی و مذهبی، با استفاده از جو آرامی که امام ایجاد می‌کند، به بیان مواضع خود می‌پردازند و جواب می‌شنوند. از جمله، در منزل ثعلبیه، یکی از بزرگان بنی‌هاشم، به سیره امام انتقاد می‌کند و خواهان دلیل شرعی بر آن می‌شود. امام، برخلاف برخی از مأموران که خواهان شدت عمل با این گونه انتقادگراند، به آرامی پاسخ می‌دهد

و با استدلال‌های مستند به سیره پیامبر (ص)، او را با خود همراه می‌سازد.^{۲۵}

۳. امام (ع) تنها با مخالفان مذهبی و سیاسی که مسلحانه علیه امام و برنامه‌هایشان پیاخیزند، برخورد قهرآمیز دارد. در مورد آنان نیز از جاده انصاف بیرون نمی‌رود و با آنان مدارا می‌کند. حضرت، پیشاپیش با مخالفان اتمام حجت می‌کند و به قرآن و سنت پیامبر، با ایشان به گفت و گو می‌نشیند. در مواردی که دشمن، کینه خود را آشکار می‌سازد و به جنگ با حضرت می‌پردازد، امام مهدی (ع) دستور مقابله می‌دهد.^{۲۶}

پی‌نوشت‌ها:

۱. تفسیر برهان، ج ۳، ص ۲۲۰.
۲. تفسیر نور الثقلین، ج ۳، ص ۱۶۳.
۳. تفسیر مجمع البیان، ج ۵، ص ۳۸.
۴. منتخب الاثر، فصل ۷، باب ۱، ص ۴۷۰.
۵. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۲۰۷، حدیث ۸۲.
۶. منابع الموده، ج ۳، ص ۲۹۵، باب ۷۸.
۷. بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۳۸، حدیث ۸۳.
۸. منابع الموده، ج ۳، ص ۲۰۸، باب ۶۸.
۹. همان، ج ۳، ص ۳۳۸، باب ۸۴.
۱۰. بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۹۱، حدیث ۲۴.
۱۱. منتخب الاثر، ص ۴۴۸، حدیث ۴.
۱۲. همان، ص ۱۶۹، حدیث ۸۴.
۱۳. بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۱۳۳.
۱۴. جهان بعد از ظهور، ص ۸۰، به نقل از مفهوم نسبت اینشتین، ص ۳۵.
۱۵. هاشمی شهیدی، سید اسد الله، ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام و مذهب و ملل جهان، ص ۴۱۵.
۱۶. همان، ص ۴۱۴.
۱۷. بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۲۴۶.
۱۸. برای اطلاع از منابع این روایات، ر.ک: (چشم اندازی به حکومت مهدی (عج)) نجم الدین طیبی، صص ۱۷۰ - ۱۷۳.
۱۹. بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۳۱.
۲۰. همان، ص ۲۲۵.
۲۱. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۵۱.
۲۲. بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۲۸۰.
۲۳. فروع کافی، ج ۸، ص ۲۲۷.
۲۴. ر.ک: چشم به راه مهدی، جمعی از نویسندگان مجله حوزه، صص ۳۹۴ - ۴۰۱.
۲۵. بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۴۳.
۲۶. همان، ص ۳۸۷.